

บทนำ

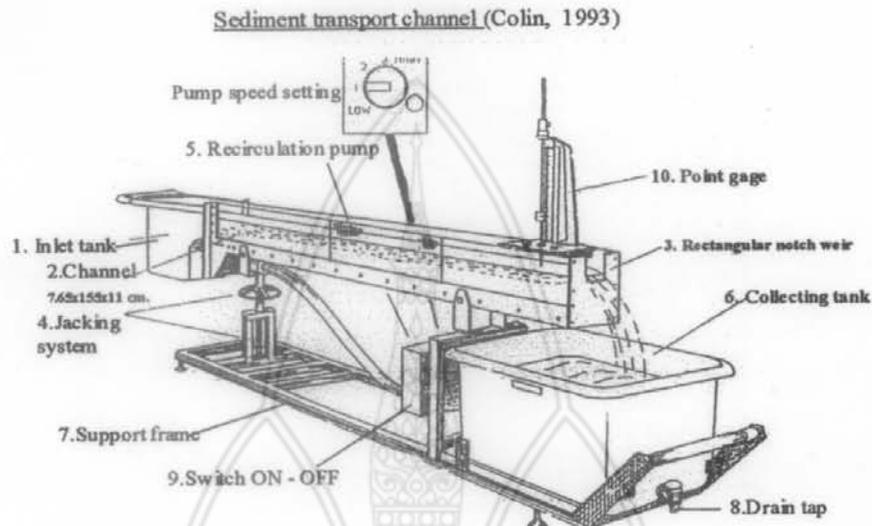
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีเนื้อที่กว้างขวาง มีสภาพพื้นที่เป็นลูกคลื่นลอนลาด (undulating terrain) แต่บางแห่งเป็นเนินเขา (hilly area) หรือที่ราบลุ่ม (flood plain) Moormann et al. (1964 อ้างโดย เพิ่มพูน, 2527) ประชากรส่วนใหญ่มีอาชีพเกษตรกรรม พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินเป็นอย่างมาก ป่าไม้ได้ถูกแผ้วถางเพื่อทำการปลูกพืชไร่อย่างต่อเนื่องกันหลายปี มีผลทำให้ดินไร่มีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ การปลูกพืชไร่จำเป็นต้องใส่ปุ๋ยเคมีในอัตราที่เพิ่มขึ้นทุกปี (วิทยาและคณะ, 2548,2549) ประกอบกับดินเป็นดินเนื้อหยาบ มีความสามารถในการอุ้มน้ำของดินต่ำ มีการระเหยน้ำและถ่ายเทอากาศดี เมื่อเกษตรกรมีการใส่ปุ๋ยเคมีในรูปธาตุอาหารหลัก (N, P, K) เพื่อเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ของดิน ธาตุอาหารพืชจะเคลื่อนที่จากบริเวณผิวหน้าดินบริเวณที่มีการใส่ปุ๋ยลงสู่บริเวณเขตชั้นรากพืชโดยมีน้ำเป็นตัวกลาง (medium) ในการเคลื่อนที่ และบางครั้งจะเคลื่อนที่ไปจนพ้นเขตรากพืชถ้ามีปริมาณน้ำมากพอและไปสะสมบริเวณระดับน้ำใต้ดิน (Trelo-ges and Sriboonlue, 2001) การเคลื่อนที่ของน้ำในดินโดยเฉพาะอย่างยิ่งดินไร่เนื้อหยาบที่ใช้ทำการเกษตรเป็นส่วนใหญ่อยู่นในสภาพที่ไม่อิ่มตัวด้วยน้ำ ซึ่งเป็นกระบวนการเคลื่อนที่ที่ซับซ้อนและยุ่งยากในการคำนวณ ทั้งนี้เนื่องจากขณะที่น้ำมีการเคลื่อนที่ลง ไปภายในหน้าตัดดินนั้นจะมีการเปลี่ยนแปลงรูปของพลังงานศักย์รวมของน้ำใต้ดิน (total soil water potential) ปริมาณความชื้นในดินและสัมประสิทธิ์การนำน้ำของดินเกิดขึ้นพร้อมๆ กันตลอดเวลา นอกจากนี้ยังมีปรากฏการณ์ไม่ซ้ารอยเข้ามาเกี่ยวข้องอีกด้วย (Guymon, 1994; Hillel, 1998) ดังนั้นการใช้สูตรในการคำนวณการเคลื่อนที่ของสารละลายจึงทำได้โดยอาศัยการวิเคราะห์เชิงคณิตศาสตร์

ธาตุอาหารพืชโดยเฉพาะอย่างยิ่งธาตุฟอสฟอรัสเป็นธาตุอาหารที่สามารถถูกตรึงได้ง่ายในดิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งดินเนื้อละเอียด จึงทำให้ธาตุฟอสฟอรัสเคลื่อนที่ได้น้อยในดินเนื้อละเอียด ในทางตรงกันข้ามในดินเนื้อหยาบธาตุฟอสฟอรัสถูกตรึงได้ยากจึงทำให้ฟอสฟอรัสเคลื่อนที่ได้ดีในดินเนื้อหยาบจากบริเวณผิวดินโดยมีน้ำเป็นตัวพาหะ (medium) ในรูปของสารละลาย (solution) การเคลื่อนที่ประกอบด้วยกระบวนการ 3 ประเภท คือ กระบวนการพา, กระบวนการแพร่และกระบวนการกระจาย (advection, diffusion, and dispersion processes) (Tunney et al., 1997) ในสภาพธรรมชาติเราไม่สามารถประเมินได้ว่าธาตุอาหารที่เราใส่ลงไปโดยเฉพาะฟอสฟอรัสในดินนั้นจะลงสู่ดินที่ระดับความลึกเท่าใดและปริมาณธาตุอาหารที่ลงสู่ดินมากน้อยเพียงใด ทั้งนี้เพราะมีปัจจัยที่ทำให้เกิดการสูญเสียธาตุอาหารจากการไหลบ่า (runoff) ของน้ำและขึ้นอยู่กับลักษณะทางกายภาพของดิน (soil physical properties) ชนิดนั้นๆ เช่น ความหนาแน่นรวม (bulk density) สภาพความพรุนของดิน (porosity) โครงสร้างของดิน (soil structure) เนื้อดิน (soil texture) และปริมาณน้ำฝนที่ตกในแต่ละปี (annual rainfall) (วิทยาและคณะ, 2548)

วิธีการทดลอง

ศึกษาการเคลื่อนที่ของฟอสฟอรัสในรางน้ำเปิด (flume experiment)

ทำการทดลองในรางทดลองในห้องปฏิบัติการ รางทดลองเป็นรางหน้าตัดรูปสี่เหลี่ยม กว้าง $\times$ สูง เท่ากับ 7.65 ซม. $\times$ 11.00 ซม. ยาว 155.00 ซม. ผนังด้านข้างเป็นพลาสติกใส และพื้นเป็นแผ่นอลูมิเนียม รางสามารถปรับความชันได้ตั้งแต่ 0 ถึง 10%

ภาพที่ 1 รางน้ำเปิด (flume experiment) และส่วนประกอบที่ใช้การทดลองการเคลื่อนที่ของฟอสฟอรัสในสภาพรางน้ำเปิด

การทดลองเริ่มด้วยใส่ดินลงในรางทดลองให้ชั้นดินหนา 50 มม. โดยสม่ำเสมอปรับความชันของรางน้ำที่ระดับความชัน 2, 4 และ 6% ตามลำดับ ทำการใส่แม่ปุ๋ยฟอสฟอรัส (0-46-0) อัตรา 188 กิโลกรัมต่อเฮกตาร์ (30 กก./ไร่) ที่ส่วนบนของรางน้ำให้เท่ากับการใส่ปุ๋ยบนพื้นที่จริง 1 ไร่ แล้วปล่อยให้น้ำปริมาตร 10 ลิตร ไหลผ่านหน้าดินจับเวลา พร้อมทั้งวัดอัตราการไหลของน้ำ จากการเปลี่ยนแปลงของชั้นดินทำให้ทราบความชันของพื้นที่ของน้ำ และเมื่อทราบอัตราการไหลทำให้สามารถหาค่ากำลังการไหล (stream power) ได้ ในขณะที่เดียวกันจากเวลาและการเปลี่ยนแปลงความหนาของชั้นดินก็ทำให้สามารถคำนวณอัตราการเคลื่อนที่ของตะกอนได้ จากการทดลองในรางน้ำในห้องทดลองได้ความสัมพันธ์ระหว่างกำลังการไหลและอัตราการเคลื่อนที่ของตะกอน

การเก็บข้อมูล และวิเคราะห์ตัวอย่างดินประกอบด้วย ดังนี้

1. ทำการเก็บตัวอย่างดิน

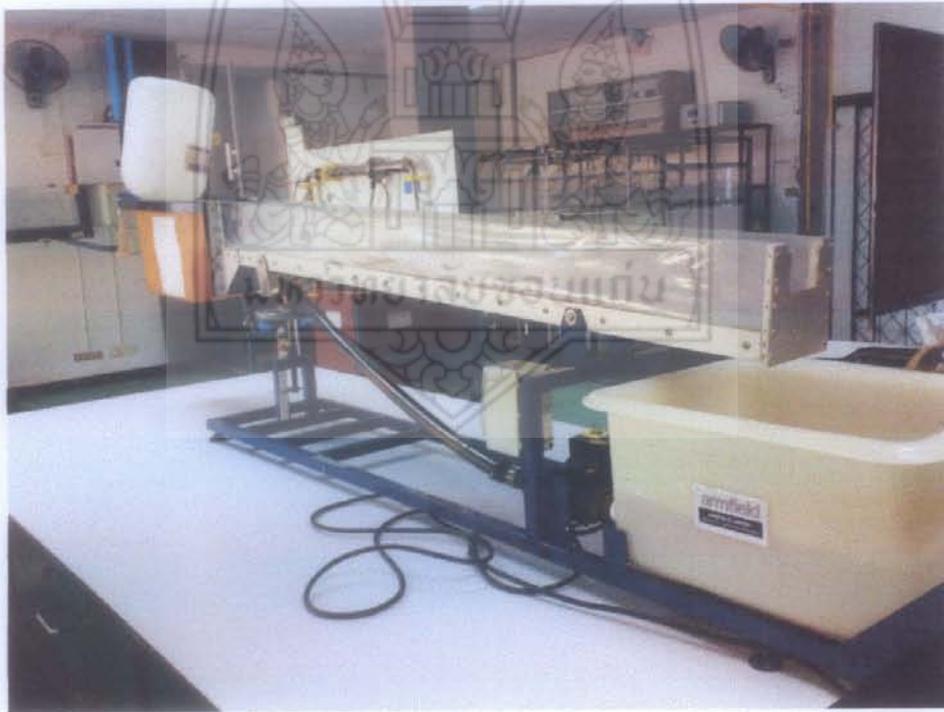
แบ่งเป็น 2 ส่วน คือส่วนที่ 1 เก็บดินที่ช่วงละ 10 ซม. ตลอดความยาวของรางน้ำเพื่อหาความชื้น ส่วนที่ 2 เก็บเพื่อวิเคราะห์ปริมาณฟอสฟอรัสที่เคลื่อนที่ไปกับน้ำที่ระยะทางต่างๆ

2. การเก็บตัวอย่างน้ำและตะกอน

หลังจากที่ทำการทดลองการเคลื่อนที่ของฟอสฟอรัสในแนวระนาบ น้ำที่ไหลผ่านรางน้ำจะมี ตะกอนดินจำนวนหนึ่งอยู่ในถังพักน้ำ ทำการคนให้เกิดการฟุ้งกระจายของตะกอนดินแล้วทำการเก็บ ตัวอย่างน้ำและตะกอนดินกลับมาวิเคราะห์โดยแบ่งเป็น 3 ส่วน คือ 1) หาปริมาณฟอสฟอรัสทั้งหมดใน น้ำทันทีหลังจากเก็บตัวอย่างน้ำ 2) คำนวณหาปริมาณ ตะกอนดินที่เกิดจากการไหลบ่าในรางน้ำ 3) กรอง ตะกอนดินที่เกิดจากการไหลบ่าของน้ำเพื่อหาปริมาณฟอสฟอรัสทั้งหมดในตะกอนดินและปริมาณ ตะกอนดินที่สูญเสียไปกับน้ำ

ทำการวิเคราะห์ข้อมูลทางสถิติ โดยวิเคราะห์ความแปรปรวนทางสถิติของข้อมูล (Analysis of variance) ตามแผนการทดลอง Completely Randomized Design (CRD) และเปรียบเทียบความแตกต่าง ค่าเฉลี่ยของค่ารับทดลอง โดยใช้วิธี Duncan's Multiple Range Test (DMRT) โดยใช้โปรแกรม MSTAT

- C

ภาพที่ 2 รางน้ำเปิดใช้สำหรับการจำลองการเคลื่อนที่ของฟอสฟอรัส

Table 1 Physical and chemical properties of sandy soils.

Properties	Soil series		
	Ng	Bpi	Msk
Physical properties			
- texture			
% sand	90	85	85
% silt	7.3	9.8	7.8
% clay	2.7	5.2	7.2
Texture Class	loamy sand	loamy sand	loamy sand
- bulk density (g/cm ³)	1.64	1.67	1.64
- hydraulic conductivity (cm/sec)	0.05	0.04	0.03
- field capacity (%)	15	18	17
Chemical properties			
- pH (1:2.5)	4.33	5.35	3.86
- total phosphorus (ppm)	16.34	227.82	139.26

ผลการทดลอง และการอภิปรายผล

จากการทดลองในห้องปฏิบัติการ โดยการใช้ชุดดินทรายที่ทำการคัดเลือกมาจากแผนที่การใช้ที่ดินในจังหวัดขอนแก่น พบว่า กำลังการไหลต่อหน่วยพื้นที่จะสูงขึ้นตามระดับของความลาดชัน และยังมีผลต่อการเคลื่อนที่ของตะกอนดิน และรวมไปถึงการชะล้างเอาหน้าดินที่มีธาตุอาหารพืชไปด้วย โดยเฉพาะฟอสฟอรัส

กำลังการไหลต่อหน่วยพื้นที่ (stream power per unit bed area)

เป็นการคำนวณกำลังการไหล โดยจะมีความหนาแน่นของน้ำและ Gravitational constant คงที่ ได้จากสมการของ Govers (1992), Bagnold, (1977) and Nearing et al. (1977) พบว่ากำลังการไหล เป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการเคลื่อนที่ของมวลตะกอนไปสู่ที่ต่ำ ค่ากำลังการไหลคำนวณได้จาก สูตร

$$\Omega = \rho g q s$$

เมื่อ Ω = stream power per unit bed area (g/s^3)

ρ = ความหนาแน่นของน้ำ ($1 g/cm^3$)

g = gravitational constant ($981 cm/s^2$)

s = slope (%)

q = อัตราการไหลต่อความกว้าง ($cm^3/s/cm$)

Table 2 Calculation of stream power per unit bed area of Ban Phi and Mahasarakam soil series.

Soil series	Slope (%)		
	2	4	6
	Stream power per unit bed area (g/s^3)		
Ban Phi	1328.86	2642.81	3674.63
Mahasarakam	1023.63	2615.71	4333.49

Table 3 Correlation between total phosphorus content in soil and bed length of Ban Phai soil series.

Bed length (cm)	Total Phosphorus (ppm)		
	2%	4%	6%
0-10	82.36 a	86.59 a	84.47a
10-20	41.37 b	42.49 b	41.93 b
20-30	30.78 b	31.05 b	30.92 b
30-40	46.46 b	46.28 b	46.37 b
40-50	29.66 b	28.89 b	29.27 b
50-60	29.25 b	26.19 b	27.72 b
60-70	30.47 b	29.66 b	30.06 b
70-80	28.17 b	29.93 b	29.05 b
80-90	23.40 b	24.34 b	23.87 b
90-100	23.22 b	24.39 b	23.80 b
100-110	26.32 b	26.14 b	26.23 b
110-120	23.94 b	25.65 b	24.79 b

120-130	20.60 b	21.19 b	20.90 b
130-140	27.36 b	26.41 b	26.89 b
140-150	26.68 b	26.55 b	26.62 b
F-test	**	**	**
CV(%)	32.46	32.30	32.26

** Means with the same letters a, b, are significantly different at $p = 0.01$ by DMRT method.

Table 4 Correlation between total phosphorus content in soil and bed of Mahasarkam soil series.

Bed length (cm)	Total Phosphorus content		
	2%	4%	6%
0-10	80.21 a	84.13 a	82.17a
10-20	42.29 bc	43.33 bc	42.81 bc
20-30	32.50 bc	32.75 bc	32.63 bc
30-40	47.00 abc	46.83 bc	46.92 bc
40-50	31.46 bc	30.75 bc	31.10 bc
50-60	31.08 bc	28.25 c	29.67 bc
60-70	32.21 bc	31.46 bc	31.83 bc
70-80	63.42 ab	65.04 ab	64.23 ab
80-90	25.67 c	26.54 c	26.10 c
90-100	25.50 c	26.58 c	26.04 c
100-110	28.38 bc	28.21 c	28.29 bc
110-120	26.17 bc	27.75 c	26.96 c
120-130	23.08 c	23.63 c	23.35 c
130-140	29.33 bc	28.46 c	28.90 bc
140-150	28.71 bc	28.58 c	28.65 bc
F-test	*	*	*
CV(%)	52.23	51.47	51.8

** Means with the same letters a, b, and c are significantly different at $p = 0.05$ by DMRT method.

Table 5 Phosphorus losses with run off water, sediment and out let from flume experiment.

treatment	Bpi		Msk		Bpi		Msk	
	run-off water	sediment	run-off water	sediment	Sediment in Flume(g)	ตะกอนดิน 1 ไร่ (kg)	Sediment in Flume(g)	ตะกอนดิน 1 ไร่ (kg)
	TP (ppm)							
sat2-P	0.64	41.25	0.84	25.84	71.15	3.77	104.15	5.62
unsat2-P	2.18	37.27	0.99	25.90	34.39	3.26	34.73	3.38
unsat2+P	7.40	53.82	9.78	18.11	71.69	6.71	64.06	4.33
sat4-P	2.35	71.21	1.16	28.80	90.02	8.90	326.55	16.06
unsat4-P	2.89	65.33	1.36	25.25	92.01	9.56	376.32	51.67
unsat4+P	10.08	66.79	7.39	17.70	103.53	10.31	895.02	56.27
sat6-P	3.01	70.23	2.72	28.30	213.29	16.39	484.32	67.90
unsat6-P	2.89	67.11	1.77	26.56	223.31	24.01	504.09	32.33
unsat6+P	10.91	84.90	10.97	18.31	233.59	24.62	602.97	101.81

สรุปผลการทดลอง

จากการทดลอง ปริมาณฟอสฟอรัสที่สูญเสีย ในการไหลแบบไม่อิ่มตัวด้วยน้ำที่ไม่ได้รับและได้รับแม่ปุ๋ยฟอสฟอรัสที่อัตรา 188 กก./เฮกตาร์ ที่ระดับความชัน 2, 4 และ 6 % ในชุดดินบ้านไผ่ และชุดดินมหาสารคาม มีปริมาณการสูญเสียฟอสฟอรัสทั้งหมดในดิน โดยถูกชะล้างออกไปกับน้ำและตะกอนดิน มีปริมาณเพิ่มขึ้นตามระดับความชันที่สูงขึ้นด้วย ปริมาณฟอสฟอรัสทั้งหมดในดินตลอดความยาว 155 ซม.ของรางน้ำเปิด โดยเก็บตัวอย่างดินที่ระยะทางทุก 10 ซม. พบว่าในชุดดินบ้านไผ่ มีปริมาณฟอสฟอรัสทั้งหมดในดินมากที่สุดที่ระยะทาง 0-10 ซม. ที่ระดับความชัน 2, 4 และ 6 % คิดเป็น 82.36, 86.59 และ 84.47 ppm ตามลำดับ ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับปริมาณฟอสฟอรัสที่ระยะทางตั้งแต่ 10-150 ซม. มีความแตกต่างทางสถิติอย่างมีนัยสำคัญยิ่งที่ 99 % ($p \leq 0.01$) แต่มีปริมาณฟอสฟอรัสทั้งหมด

เพิ่มขึ้นที่ระยะทาง 30-40 ซม. ของทั้งสามระดับความชัน แต่ไม่มีความแตกต่างทางสถิติ ในชุดดินมหาสารคาม มีปริมาณฟอสฟอรัสทั้งหมดในดินมากที่สุดที่ระยะทาง 0-10 ซม. ที่ระดับความชัน 2, 4 และ 6 % คิดเป็น 80.21, 84.13 และ 82.17 ppm ตามลำดับ และมีปริมาณฟอสฟอรัสทั้งหมดเพิ่มขึ้นอีกครั้งที่ระยะทาง 70-80 ซม. ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับปริมาณฟอสฟอรัสที่ระยะทางตั้งแต่ 10-70 และ 80-150 ซม. ตามลำดับ ซึ่งมีความแตกต่างทางสถิติอย่างมีนัยสำคัญที่ 95 % ($p \leq 0.05$) และมีปริมาณฟอสฟอรัสทั้งหมดเพิ่มขึ้นที่ระยะทาง 30-40 ซม. ของทั้งสามระดับความชัน เช่นเดียวกับชุดดินบ้านไผ่ แต่ไม่มีความแตกต่างทางสถิติ และพบว่าปฏิสัมพันธ์ระหว่างกำลังการไหลต่อหน่วยพื้นที่การไหลกับระดับความชันในชุดดินมหาสารคามมีมากกว่าชุดดินบ้านไผ่ด้วย.

คำนิยม

ผู้วิจัยขอขอบคุณทุนอุดหนุนและส่งเสริมการทำวิทยานิพนธ์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น ปีงบประมาณ 2550 ที่สนับสนุนการศึกษาทดลองนี้

เอกสารอ้างอิง

- วิชา ศรีโลกศ วิชัย ศรีบุญถือ และ สมภพ จงรวยทรัพย์. 2548. การเคลื่อนที่ของธาตุอาหารพืชในดินไร่ภายใต้สภาพที่ไม่อิ่มตัวด้วยน้ำ. รายงานการวิจัย ภาควิชาทรัพยากรที่ดินและสิ่งแวดล้อม สาขาวิชาปฐพีศาสตร์ คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- _____. 2549. การเคลื่อนที่ของธาตุอาหารพืชในดินไร่ภายใต้สภาพที่ไม่อิ่มตัวด้วยน้ำ. รายงานการวิจัย ภาควิชาทรัพยากรที่ดินและสิ่งแวดล้อม สาขาวิชาปฐพีศาสตร์ คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- เพิ่มพูน กীরติกสิกร. 2527. ดินภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย. ภาควิชาปฐพีศาสตร์ คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- Bagnold, R.A. 1977. Bed load transport by natural rivers. *Water Resources Research* 13(2):303-308.
- Govers, G. 1992. Evaluation of transporting capacity formulae for overland flow. In *Overland Flow: Hydraulics and Erosion Mechanics*, 243-273. A. J. Parson and A.D. Abrahams, eds. London: UCL Press.
- Guymon, G. L. 1994. *Unsaturated zone hydrology*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall.
- Hillel, D. 1998. *Environmental soil physics*. San Diego: Academic Press.
- Nearing, M. A., L. D. Norton, D. A. Bulgallow, G. A. Larionov, L. T. West and K. M. Donstova. 1997. Hydraulics and erosion in eroding rills. *Water Resources Research* 33(4):856-876.

Trelo-ges, V. and V. Sriboonlue. 2002. Study on physical and hydraulic properties of major soil series in Northeast Thailand. Journal the International Society for Southeast Asia Agriculture sciences (ISSAAS) 7(2) : 73-82

